

Фразеологизмдерди жомок аркылуу окутуу

Аннотация

Бул макалада жомоктун текстин талдоо аркылуу 6-класста фразеологизмдерди окутуу маселеси каралат.

В данной статье рассматривается проблема изучения фразеологизмов в 6 классе через текста сказки.

This article is devoted to the problems of learning phraseology through analyzing fairy tales in the 6th form.

Орто мектептердеги кыргыз тили сабагында текст өзүнчө тилдик-кептик көрүнүш, бирдик катары окутулуп келе жатканына ондогон жылдар убакыт өтсө да, окутууда каалаган натыйжа алынбай келе жатканын танууга болбойт. Ошондуктан текстти окутуунун, текст менен иштөөнүн жаңы интерактивдүү ык-жолдорун таап, колдонуу зарыл. Биз текст менен иштөөдө максаттуу окуу методун колдонууну сунуш кылабыз.

Максаттуу окуу методу окуучулардын текстти окуу учурундагы активдүүлүктөрүн арттырууга, мазмунун терең өздөштүрүүгө жана текстти талдоого көнүгүүлөрүнө шарт түзөт. Максаттуу окуу ойлонуп жана кызыгып окууга, окуу үчүн керектүү текст тандоого да көнүктүрөт.

Мында текст дароо эле толугу менен окулбайт. Ал мугалим тарабынан алдын ала бир нече бөлүктөргө бөлүнөт. Бөлүктөргө бөлүү абзац боюнча же мугалим каалагандай, тексттин кызыктуу, күтүүсүз жерлеринен бөлүнүп берилет.

Алтынчы класстын окуучуларына көркөм тексттердин ичинен жомоктун текстти алда канча кызыктуу жана жакын. Төмөндө биз сунуш кылган жомоктун тексттин келтирип, андан соң окутуунун метод-ыктарын сунуштайбыз.

Эжеке, бээ саа¹ (жомок)

Илгери-илгери Ысык-Көлдүн боюнда бир чириген бай жашаган экен. Ал битин сыгып, канын жалаган сараңдыгы, катуу баштыгы жагынан атагы алыска тараптыр. Анын атын уккан адамдардын жүрөгү түшүп, кирерге жер таппай калышчу экен. Бай зордукчул, зомбулук жагынан астына киши салбаптыр. Анын колунда сансыз малы, үй-мүлкү болуп, ондогон малайлары байдын оту менен кирип, күлү менен чыкчу экен. Ичкен тамагын да элден кызганып, көз байланып, эл орунга отурганда тамагын астырып, түн ортосунда ичип-жечү экен.

Ач көз, зулум байдын айлына күтүүсүздөн жоо келип, катуудан казанын, жумшактан күлүн калтырбай, элин талкалап, малын тоноп, эл чилдей тарап, ар кимиси өз жанын ала качып, башы оогон жакка тарап кетишет. Ошондо Зейнеп деген он алты жаштагы кыз жаңыдан тили чыгып келе жаткан иниси экөө журтта калышат.

Зейнеп кичинекей бөбөгүн бооруна кысып, бой-аягын жыйнап, ыйлаганды токтотуп, эптеп күн көрүүнүн камын көрөт. Алар ышкын, согон, балтыркан, жөргөмүш терип жеп, бир кулуну менен калган бээни саап, сүт ичип, өлбөстүн күнүн көрүп, өчпөстүн отун жагышат.

Кичинекей баланын акырындап тили чыга баштайт. Айрыкча, «эжеке, бээ саа» деген сөзгө тили таптак келип, эжелеп бирдемелерди сүйлөйт. Жашоолору өтө берет.

¹ Жомоктун текстин Буудайбек Сабыр уулу түзүп, 2008-жылы жарык көргөн «Жомокчулар жана жомоктор» аттуу жыйнактан алынып, адаптацияланды.

Күндөрдүн биринде инисине баш-көз болуп, анын курсагын ачырбай бээнин сүтүнө тойгузуп, бөбөгүн уктатып коюп, өзү бээсин оттотуп отурса, дагы бир байдын бөрк ал десе, баш алган жигиттери келип, Зейнепти алып кетишет.

Зейнептин көз жашы он талаа болуп, ээн талаада, чөп алачыкта кичинекей иниси жалгыз уктап калганын айтып, кудайга үнү жеткенче жалынып-жалбарса болбой, таш боор, кара мүртөз, көпкөлөң жигиттер кызды алып кетишет.

Уйкудан ойгонгон наристе:

– Эжеке, бээ саа, – деп, улам кайталап, эжесин чакыра берет. Наристенин муңдуу үнүн, зар какшаган ыйын ээн талаа, эрме чөлдө ким угат? Ага бээни ким саап, сүттү ким берет?

Кенедей наристенин ыйык, чучукка жеткен муңдуу үнүн жел, тоо, таш, учкан куштардан башка ким угат? Эжеси Зейнеп кан какшап ыйлаган бойдон туткунга түшүп кеткенин наристе кайдан билсин? Айла таап келгенче, Зейнептин эки көзү төрт. Ал ботодой боздоп ыйлап, күчүн эки көзүнөн чыгарат. Өзү олжого келгенине, инисинин талаада жалгыз калганына боору канап, тагдырына зар какшайт.

Элсиз, ээн талаада багар-көрөрү жок жалгыз калган бечара, «эжеке, бээ саалап» тили тешилгенче айта берип, жаагы талыйт. Жалгыз калган ошол наристеге табийгаттын боору ооруп, акырында чымчыкка айлантып жибериптир. Наристе чымчыкка айланып кетсе да, эжесин унутпай «эжеке, бээ саа» деп сайрап калган экен.

Эгерде сунуш кылынган текст кыргыз тили мугалиминин купулуна толуп, аны сабакта пайдаланууну чечсе, ал боюнча сабакты төмөнкүдөй уюштуруп, жүргүзүүнү ылайыктуу деп эсептейбиз.

Мугалим сабакты баштап, үйгө берилген тапшырмаларды текшерип, алар боюнча жыйынтык чыгаргандан кийин, азыр сабакта жомок окулуп, талдана тургандыгын эскертет. Бул жаңы теманын өтүүнүн биринчи этабы болуп, окуучуларды алдыда аткара турган иштерге даярдоо, көңүлдөрүн буруу болуп саналат.

Бүгүнкү окуй турган жомогубуз «Эжеке, бээ саа» деп аталат. Бул жомокту окугандар барбы? «Эжеке, бээ саа» дегенде эмнени түшүнөсүөр? сыяктуу бир нече суроолор берилет. Жооптор угулат, бирок талданбайт. Бул – сабакка кызыктыруунун дагы бир ыгы.

Мугалим «Эжеке, бээ саа» деген эмне экендигин да түшүндүрбөйт. Ал жооп жомоктун өзүндө бар. Жомоктун текстин сабак процессинде кеминде үч окуучу үн чыгарып, мүмкүн болушунча көркөм окуйт. Албетте, бул ишке бир топ убакыт кетет. Бирок мугалим окуучулардын үн чыгарып, текстти көркөм окуусунан убакытты аябашы керек. Ар бир окуучу текстти окуп жатканда, ага бүт класстын көңүлүн бурдуруп, окуучунун шар окуп, басым, интонацияны туура коюп, көркөм окуусуна тыкыр көз салып, ката кетирсе, дароо оңдоп туруу талабы коюлат. Анткени 6-класстын окуучусу шар окуганга, интонация, басым, паузаларды туура коюуга, көркөм окууга, өз үнүн башкарууга али толук көнүгө элек.

Ошол эле учурда, тигил же бул окуучу текстти окууда белгилүү бир ийгиликке жетишсе, бул да дароо белгиленип, жалпы класска айтылышы зарыл. Текстти окуп жаткан окуучу да, жалпы класстагы окуучулар да текстти окууга кандай талаптар коюларын билүүгө тийиш.

Жомоктун тексти окулгандан кийин, анын мазмунун дагы үч окуучу баяндоо тибинде оозеки айтып берүүсү талап кылынат. Ар бир окуучунун жообу кунт коюп угулат. Үч окуучу жомокту айтып бүткөндөн кийин мугалим үч жоопту бирге талдайт.

Текст боюнча иштөөнүн алгачкы этабы ушуну менен бүтөт.

Андан соң мугалим окуучулардан жомоктогу кайсы сөздөрдүн маанилерин билбей турганын сурайт. Окуучулардын басымдуу көпчүлүгү ышкын, согон, балтыркан, жөргөмүш деген сөздөрдүн маанилерин билишпейт. Мугалим аталган сөздөрдү түшүндүрүп берет.

Көрсөтүлгөн сөздөргө «Кыргыз тилинин сөздүгү» (2010) төмөнкүдөй түшүндүрмөлөрдү берет:

Ышкын. Тоодо өсүүчү жазы жалбырактуу, сөңгөктүү, дамы кычкыл келген, солкулдак кезинде желе турган өсүмдүк (аталган сөздүктүн 1412-бети).

Согон. Кумдуу жерге өсүүчү жапайы пияз (сөздүктүн 1088-бети).

Балтыркан. Өзөгү түтүк сыяктуу көндөй, түп-түп болуп чыгуучу куурай өсүмдүк (сөздүктүн 174-бети).

Жөргөмүш 1. Тарткан желесине чымын-чиркейлерди чалынтып, ошону менен азыктануучу муунак-муунак буттуу майда жандык.

Жөргөмүш 2. Конок сыяктуу баш алып чыгып, даны желе турган жапайы тоо өсүмдүгү (сөздүктүн 485-бети).

6-класстын окуучулары бул сөздөрдү жана алардын түшүндүрмөлөрүн сөздүк дептерине, ал жок болсо, кадимки иш дептерлерине жазып алуулары да талап кылынат. Ошону менен бирге мугалим ар бир окуучуга аталган сөздөрдүн (өсүмдүктөрдүн) түшүндүрмөлөрүн ата-энесинен, чоё ата, чоң энелеринен, улуу адамдардан сурап, кийинки сабакка жазып келүү тапшырмасы да берилет. Ата-эне баласы (кызы) мектепте эмнени окуп, эмнени үйрөнүп жатканын билсин, ага колунан келген жардамын берсин. Ошол эле учурда окуучу да ата-энесинин эмнени биле турганын же билбей турганын түшүнүп-билсин. Ата-эне кыйыр түрүндө болсо да кыргыз тилин окутуу-үйрөтүү иштерине катышсын. Ортодо байланыш болсун.

Мындай иш-аракеттер жүргүзүлгөндөн кийин мугалим жомоктун текстин өзү көркөм окуйт. Андан соң жай, салмактуу, жагымдуу үн менен жомоктун мазмунун айтып берет. Окуучу көркөм окуунун жана монологдук оозеки кептин мыкты үлгүсүн, мугалим окуган, айткан вариантын да угууга тийиш.

Мугалим жомоктун баш жагындагы сүйлөмдөрдө катышкан «чириген бай», «битин сыгып, канын жалаган», «катуу баш» деген сөз айкаштарынын маанисин ким кандай түшүнөрүн бир нече окуучудан сурайт. Суруолорго жооп алуу, толуктоо, кошумчалоо аркылуу алардын маанилери чечмеленет. Б.а. чириген бай - өтө бай, байлыгы (мал-мүлкү) кып адам, битин сыгып, канын жалаган - өтө сараң, зыкым, катуу баш-акмак, акылсыз экендиги аныкталат. Мугалим талдоого алынган сөз айкаштарынын маанисин бир сөз менен берүүгө боло тургандыгына окуучулардын көңүлүн бурат. (чириген бай - өтө бай, битин сыгып, канын жалаган-сараң, катуу баш-акмак).

Талдоого алынып, маанилери такталып, бир сөз менен берүүгө мүмкүн болгон сөз айкаштарын катыштырып өзүнчө сүйлөм түзүү тапшырмасы берилип, ал оозеки иштелет. Окуучулардын түзгөн бир нече сүйлөмдөрү угулуп, талданат. Ага кошумча мугалим да мисалдарды келтирет.

Мындай иштерден кийин компьютерге терилип, ак баракка жазылган «Эжеке, бээ саа» жомогунун тексти ар бир окуучуга таратылып берилет.

Тапшырма катары үйгө барганда жомокту ата-энелерине, ага-эжелерине окуп берүү жана алар менен бирдикте, сабакта талдап, аныктагандай маанисин бир же бир эки сөз менен берүүгө мүмкүн болгон туруктуу сөз айкаштарын тексттен көчүрүп, маанисин чечмелеп келүү берилет.

Кийинки сабакта жомоктун тексти кайрадан эки окуучуга үн чыгарып, көркөм окутулат. Эки окуучу жомокту монолог түрүндө баяндап айтып беришет. Мугалим

жомокту окугандарга да, оозеки айтып бергендерге да тиешелүү баасын берип, ийгиликтери менен кемчиликтерин көрсөтөт. Андан соң гана үйгө берилген тапшырмаларды текшерүүгө өтөт. Бир окуучу тексттеги туруктуу сөз айкаштарынан (фразеологизмдерди) аныктап, маанилерин чечмелесе, класстагы окуучулар аны угуп, туура-туура эмеспи айтып, алымча-кошумчаларын киргизишет. Тапшырма үч-төрт окуучудан суралып, калган окуучулар өз иштерин текшерип, толуктап жазышат. Бардык иштер мугалимдин көзөмөлүндө иштелет. Жыйынтыгында талданып жаткан жомоктогу төмөнкү фразеологизмдер аныкталып, дептерлерге тиешелүү маанилер менен жазылышына жетиши керек. Мисалы: кирерге жер таппай калуу – айласы кетти, астына киши салбоо – ашынган ж.б. Мындай иштер бүткөндөн кийин мугалим жыйынтык чыгарат. Биз «Эжеке, бээ саа» деген жомокту окуп, мазмунун айтып бердик. Бул жомокту ата-энелерибизге да окуп бердик. Бизге да, ата-энелерибизге да жомок жакты. Жомоктогу бизге мааниси белгилүү болбогон сөздөрдүн маанилерин тактадык. Ошондой эле жомокто өтө көп колдонгон туруктуу сөз айкаштары бар экендигин көрдүк. Ал сөз айкаштарын биз бардыгыбыз талдап, аныктап алдык. Алардын көптүгүнүн мааниси бир сөз менен айтып берүүгө мүмкүн экендигин да толук ырааттадык. Мындай туруктуу сөз айкаштары фразеологизмдер деп аталат. Алар, силер Ызъяр кыска болгондой, жомоктордо, андан сырткары көркөм чыгармаларда, улуу адамдардын сүйлөгөн сөздөрүндө көп колдонулат.

Адабияттар

1. Буудайбек Сабыр уулу. Жомокчулар жана жомоктор.-Б., «Турар»-2008, 604 бет
2. Жалпы билим берүүчү орто мектептердин, гимназия-лицейлердин 5-11-класстары үчүн кыргыз тили боюнча программа. 7-бас.-Б. Билим-2009.96 б.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү.-Б., 2010.1460 б.
4. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү.- Б., 2001, 518 б.
5. Ёмиралиева С. Тексттин лингвистикалык теориясы.- Б., 2005,155 б.
6. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. -Б., Турар. 2009, 488 б.